

KNYGŲ HEBRAJŲ IR JIDIŠ KALBOMIS FONDAI LIETUVOJE

Skiriama Antanui Ulpiui (1904—1981)

EMANUELIS ZINGERIS

Sudarant daugiatomę retrospektyvinę Lietuvos TSR bibliografiją, bus reikalingi duomenys ir apie kitakalbius leidinius, susijusius su Lietuva. Keliose mūsų respublikos saugyklose yra dešimtys tūkstančių knygų ir periodikos komplektų hebrajų ir jidiš kalbomis. Tai Lietuvoje ir už jos ribų spausdinti įvairiausios tematikos leidiniai. Toks vertingas palikimas reikalingas specialaus tyrinėtojų dėmesio. Deja, šie fondai ne visi deramai sutvarkyti. Ne viskas, kas yra knygų rietuvėse, užfiksuota katalogų kortelėse. Taip pat nėra bendrų vertinimo kriterijų knygoms hebrajų ir jidiš kalbomis. Tad straipsnis yra kuklus bandymas pateikti minėtų fondų atsiradimo LTSR saugyklose istorijos metmenis, apžvelgti dabartinę šių fondų padėtį.

Svarstyteni galėtų būti spausdinių jidiš ir hebrajų kalbomis vertinimo kriterijai. Vertinant tokią knygą, visada reikšmingas lieka knygos senumo kriterijus. Nustatydami, ar leidinys re-

tas, turėtume žinoti jo pirminį tiražą, kiek jis paplitęs mūsų respublikos saugyklose. Pravartu būtų žinoti jo kolekcinę vertę. Jei spaudinys išleistas Lietuvoje, jis yra neatsiejama mūsų krašto knygų leidybos istorijos dalis. Ypač tausotini tokie žydų leidiniai, kuriuose atsispindi krašto istorija, jame gyvenusių tautų folkloras, lietuvių bei žydų kultūriniai ryšiai. Išskirtini leidiniai apie darbo žmonių kovą už socialinį teisingumą, pagrindinė revoliucinė spauda. Įdėmiau pažvelgę į žydų tautos kultūros raidos ypatumus, atseksime, kad vertingiausia mūsų fonduose yra XIX šimtmečio žydų periodika, pasaulietiniai leidiniai jidiš kalba iki XIX amžiaus vidurio.¹

Tikslinga yra kaupti ir tvarkyti Lietuvos žydų literatūrinį palikimą². Prieš Didįjį Tėvynės karą išleidę pirmuosius kūrybos rinkinius, jaunieji Lietuvos žydų literatūros kūrėjai beveik visi žuvo fašistinės okupacijos metais. Reikėtų itin vertinti išlikusias jų knygas. Remdamiesi šiais ir ankstyvesniųjų rašyto-

¹ Lietuvos žydai vartojo dvi nacionalines kalbas: jidiš (germanų k.) ir hebrajų (semitų k.). Jidiš k. plačiai vartojama liaudies buityje. Jidiš literatūrinės kalbos norma pradėjo formuotis XIX a. Pasaulietiniai leidiniai šia kalba gausiau spausdinami tik nuo XIX a. antrosios pusės. Hebrajų k. iki XIX a. vartojama ne tik religinėms, bet ir kultūrinėms reikmėms. XIX a. sukuriama įvairiažanrė pasaulietinė literatūra. Hebrajų k. mokoma (privalomai) pradžios mokyklose (chederiuose), gimnazijose, žydų religinėse mokyklose (ješivotuose). Knygas spausdinti hebrajų k. pradėta XV a. Zr. t. p.: Lemchenas Ch. Lietuvių kalbos įtaka Lietuvos žydų tarmei.—V., 1971, p. 15—28; Beranek Franz J. Jiddisch. Deutsche Philologie im Aufriss.—Berlin, 1957, t. 1, s. 1955—1997.

² Parankinėmis knygomis — katalogais, tvarkant Lietuvos žydų literatūrinį palikimą, galėtų būti Ch. N. Sapiros darbai. Juose suregistruoti beveik visi žymiausieji vietos žydų rašytojai ir jų knygos: Sapira N. Lietuvos reikšmė naujajai žydų literatūrai.—Darbai ir dienos, 1934, Nr. 3, p. 97—129; Sapira N. Naujosios žydų literatūros metmenys.—K., 1938, p.110—128.

jų kūrinių, literatūros istorikai galėtų atkurti išsamų Lietuvos žydų literatūrinio proceso vaizdą³.

Dauguma turimų knygų hebrajų ir jidiš kalbomis yra spausdinta Lietuvos žydų spaustuose. Jau 1788 metais Gardino „Jo Karališkosios didenybės spaustuveje“ („Drukarnia Jego Królewskiej Mości“) pradėti spausdinti leidiniai hebrajų kalba⁴. Nuo 1792 metų šios spaustuovės leidiniuose pasirodo Romo (Baruch bar rabi Jozef Romm) pavardė. 1799 metais Boruchas Romas su dalimi šios spaustuovės persikėlė į Vilnių⁵. Po 1803 m., mirus Boruchui, knygų leidybą Gardine ir Vilniuje paveldėjo sūnus Manesas Romas (Rabi Menachem Man Romm), ant lenkiškųjų leidinių pasirašinėjęs „Manes“. Jam vadovaujant (iki 1841 metų), spaustuovės veikla nepaprastai išsišakojo. Tam

turėjo reikšmės 1836 metų spalio 27 dienos Rusijos imperijos Ministrų kabineto įsakas, leidžiantis Rusijos imperijos ribose dirbti tik dviem hebrajiškoms spaustuovėms Vilniuje ir Kijeve⁶. Gavęs monopolį, M. Romas atsikratė esančių ir galimų konkurentų visame „Šiaurės vakarų“ krašte. Nuo 1841 metų suintensyvėjusių knygų hebrajų kalba leidybą perėmė Juzefas Rubinas Romas (mirė 1858 m.). Keleriems metams praėjus po jo mirties (1860 m.), spaustuovė buvo pavadinta „Našlė ir broliai Romai“ (Almone vei achim Rom, hebr. k.). Toks pavadinimas išliko iki pat 1940 metų⁷.

Šioje spaustuovėje, įvairiausiai būdais, apeinant cenzūros varžtus, pasirodydavo žydų švietimo sąjūdžio (haskala, hebr.)⁸ Lietuvoje šalininkų darbai. Čia atspausdinti pirmojo pasaulie-

³ Pradėjusi kurtis XIX a. 3-jame dešimtmetyje, Lietuvos žydų literatūra XX a. sudarė savitą pasaulio žydų literatūros atsaką. Vienas pagrindinių jos skiriamųjų bruožų nuo literatūros, sukurtos kitose šalyse jidiš ir hebrajų kalbomis, yra pats vaizdavimo objektas. Tai — Lietuva ir jos žmonės.

⁴ Tyrinėtojai skirtingai datuoja įvykius, susijusius su Romo spaustuovės įsteigimu. Antai A. Kavecka-Gryčova nurodė, jog Boruchas Romas mirė 1802 m., o V. Merkys nurodė 1803 m. Žr.: Drukarz dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku (Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, oraz K. Korotałowa i W. Krajewski. Wrocław, Krakow, 1959, s. 223; Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės (1795—1915).—Kn.: Spauda ir spaustuovės. V., 1972, p. 216. Šio straipsnio autorius, peržiūrėjęs kai kuriuos šaltinius, nusprendė laikytis V. Merkio pateiktą datą.

⁵ B. Romas dar prieš 1788 m. atvyko į Gardiną. Čia gavęs karaliaus privilegiją, emė vadovauti valstybinei „Jo karališkosios didenybės“ spaustuvei. 1789 m. prie šios spaustuovės jis įsteigė hebrajišką skyrių ir pradėjo spausdinti atitinkamus leidinius su firma „Typis S. R. Pol. M. D. Lit.“ B. Romo palikuonys vėliau savo įmonės įkūrimo datą laikė 1789 m. Žr.: Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės (1795—1915).—Kn.: Spauda ir spaustuovės. V., 1972, p. 216.

⁶ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525—1925).—V., 1925, s. 115. Antroji žydų spaustuovė įsteigta Zitomire (E. Z.).

⁷ Fašistinės okupacijos metais „Našlės ir brolių Romų“ spaustuovė buvo iš dalies sunaikinta. Po karo jos vietoje įsikūrė „Vaizdo“ spaustuovė.

⁸ Haskala (švietimas, hebr. k.)—XVIII a. pab. Vokietijos žydų visuomenėje prasidėjęs emancipacijos judėjimas prieš judaizmo kanonų griežtumą ir uždaramą buvo paskatintas Vakarų Europos tautų kultūrinio gyvenimo. Žymiausias šio judėjimo atstovas, ideologinis jo pagrindėjas buvo Vokietijos žydas Mozė Mendelsoonas (1729—1786). Rusijoje šias idėjas skelbė I. B. Levinsonas (1788—1860). Buvo raginama reformuoti žydų mokyklas, mokyti užsienio ir klasikinę (lotynų, graikų) kalbų. Lietuvos žydai aktyviai dalyvavo sąjūdyje. Salantiškis M. Ginsburgas (1795—1846) apvalė hebrajų k. nuo talmudistinio įmantrumo. Jis padėjo pagrindus šiuolaikinei literatūrai hebrajų k. XIX a. 4-me dešimtmetyje tarp sekuliarizuoto lavinimosi šalininkų ir religinių tradicijų rėmėjų Lietuvoje kilo aštrūs ginčai. Jie minimi A. Mapu romane „Ajit Cavua“ („Veidmainys“).—Vilnius—Varšuva, 1857—1869, d. 1—5.

tinio hebrajų romanisto kauniečio A. Mapu (1808—1867) veikalai, vilniečių poetų A. B. Lebenzono (1794—1878), jo sūnaus M. J. Lebenzono (1828—1852), J. L. Gordono (1829—1892) kūriniai. Vienas pirmųjų jidiš kalba rašiusių prozininkų vilnietis A. M. Dikas (1807—1891) čia išleido 300 savo knygelių po 5—6 tūkst. egzempliorių⁹.

Svarbią reikšmę spausdinamų raštų tematikai turėjo 1826 metais Rusijoje pasirodęs atskiras cenzūros nurodymas leisti hebrajų kalba tik religinio turinio knygas¹⁰. Buvo uždrausti net paprastai spausdinami prie šių tekstų interpretacinio pobūdžio komentarai. VUB Rankraščių skyriuje saugoma 1850 metų byla „Zydiškų knygų cenzūra“ («Цензура еврейских книг»).

Joje iš pareigų atleistas cenzorius teisinis aukštesnei valdžiai dėl „neleistino turinio“ religinės knygos „Ein Jakov“ („Jokūbo akis“) patekimo į spaudą¹¹. Apie šią liaudžiai skirtą supaprastinto religinio turinio knygelę parašyta: «Книга оказалась предосудительной». Iš teksto matyti, kaip griežtai buvo kontroliuojama knygų leidyba hebrajų kalba ir kaip stengtasi užgniaužti kiekvieną laisvamanybės apraišką. Spaustuvių darbą atidžiai sekdamo ir bendruomenės (Kehila)¹² vyresnybė. 1824 metais buvo įsakyta sudėginti anonimino autoriaus Vilniaus žydų bendruomenių vadus išjuokiančios knygos „Seifer hakundes“ („Knyga

apie išdaigininką“) visą tiražą¹³. Unikalus šios knygos egzempliorius saugomas VUB Retų ir senų spaudinių skyriuje. 1813 m. žydų švietėjų („maskilų“) sluoksniui Vilniuje prašė Aleksandro I leidimo pirmajam Rusijos imperijoje laikraščiuvi jidiš kalba. Matyt, informuotas apie dvasiškųjų neigiamą nusistatymą liaudies šnekamosios kalbos (jidiš) atžvilgiu, caras leido su sąlyga, „jeigu žydų kahalas prižiūrės, kad laikraštyje nebūtų nieko neleistino.“¹⁴ Bendruomenės vadovybė nuo laikraščio atsisakė. 1917 metais Vilniaus spaustuvininkas Neimanas, norėdamas išvengti bendruomenės vadovybės cenzūros, prašė Vilniaus universiteto prižiūrėti laikraščio šnekamąją žydų kalba spausdinimą. Universitetas cenzuruoti atsisakė, neturėdamas jidiš kalbos mokovų. Caro valdžiai visai ribojant jidiš kalbos vartojimo sferą, bendruomenės vadovybei laikantis senosios hebrajų kalbos ir literatūros kultivavimo tradicijų, švietėjams kuriant pasaulietinę literatūrą hebrajų kalba, pirmasis periodinis leidinys jidiš kalba „Der jidišer arbeiter“ („Žydų darbininkas“) pasirodė tik 1896 metais. Pagrindinė XIX a. Lietuvos žydų intelektualinė jėga — švietėjai 1841 metais išleido pirmąjį periodinį (tęstinį) leidinį hebrajų kalba „Pirchei cofon“ („Siaurės gėlės“). Jame yra didaktinės pakraipos poezijos ir prozos kūriniai. 1841—1918 metais Lietuvoje išėjo 504 periodiniai leidiniai. Jų tarpe

⁹ Gutkovič J. Oif ale teg fun a ganc jor. — Warszawa, 1966, p. 41. (Visos vienerių metų dienos. Jidiš kalba).

¹⁰ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525—1925). — V., 1925, s. 116.

¹¹ VUB RS, F 3—289. «Цензура еврейских книг» (Teka Antoniego Muchlinskiego. Sprawy żydowskie).

¹² 1845 m. lapkričio 27 d. caro patvirtintuose „Nuostatuose dėl žydų spaustuvių“ skelbiama, kad „Bendroji spaustuvių, kaip pramonės įmonių, priežiūra lieka policijos žinioje, bet prižiūrėti knygų spausdinimą pavedama rabinų mokyklų direktoriams.“ — Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės. — Kn.: Spauda ir spaustuvis. V., 1972, p. 162.

¹³ Šik Z. 1000 jor Vilne. — V., 1939, p. 481 (Šik Z. 1000 metų Vilniui. Jidiš kalba).

¹⁴ Цинберг С. Л. Предтечи еврейской журналистики в России — «Пережитое», С. Петербург, 1913, с. 128.

86 abiem žydų kalbom (66 jidiš k. ir 20 hebrajų k.) ir 62 lietuvių k.¹⁵

1862 m. balandžio 20 d. buvo panaikintas ribojimas steigti Rusijoje spaustuves hebrajišku raidynu¹⁶. 1863 metais Vilniuje, be „Našlės ir brolių Romų“, jau buvo Abramo Dvoržeko (veikė 1862—1876), Abramo Rozenkranco (veikė 1862—1941) ir Simchos Solco (veikė 1861—1863—1865) žydų spaustuvės. Vilniaus mieste XIX a. pab.—XX a. pr. veikė 4—6 žydų spaustuvės.

Žydų spaustuvės hebrajų ir jidiš kalbomis XIX a. per metus išleisdavo šimtus tūkstančių egzempliorių knygų, kurios pasiekdavo žydų kalbomis skaitančius visame pasaulyje. 1869 m. Vilniuje išėjo 155 neperiodiniai leidiniai, iš kurių 106 žydų, 36 rusų, 7 lotynų, 3 „žemaičių“, 3 lenkų k., o 1882 m.—286 leidiniai, iš kurių 178 žydų, 75 rusų, 18 lenkų k. Tais metais Vilniuje buvo atspausdinta knygų 2984 spaudos lankų apimties, iš jų 2525 — žydų kalbomis¹⁷.

Istorikų skiriami keli su poligrafijos istorija susiję apibūdinimai: žydų spaustuvės — poligrafijos įmonės, leidžiančios spaudinius hebrajų, jidiš kalbomis; spaustuvės, priklausančios žydų tautybės žmonėms, spausdinančios ir kitomis kalbomis. Lietuvoje 1799—1915 metais veikė kelios dešimtys žydų spaustuvių. Iš 258 poligrifi-

jos įmonių, dirbusių per minėtą laikotarpį Lietuvoje, žydų tautybės žmonėms priklausė apie 190. Pastarosiose spaustuvėse buvo spausdinama daug lietuviškų knygų. Žimelio Nochimovičiaus spaustuvėje (veikė 1821—1865), prisidėjęs M. Romui, buvo išspausdinti „Mokslas skaytima raszta lietuviszka diel mažu wayku“, 1832 m. K. Kasakauskio „Kalbrieda ležuwio žiamaytiszko“. Jo sūnus Mauša Nochimovičius (gavo Tipografo pavardę) 1844—1861 m. laikotarpyje išspausdino 15 lietuviškų knygų¹⁸. Nedidelėje Abramo Dvoržeko spaustuvėje (veikė 1829—1941), Lietuvos TSR bibliografijos duomenimis, iki 1861 m. buvo išspausdintos 47 lietuviškos knygos. Spautuvininkas palaikė ryšius su M. Valančiumi, Juzumais ir kitais autoriais¹⁹.

Savo ruožtu ne žydams priklausiusios spaustuvės išleisdavo leidinių žydų kalbomis. 1907 metais katalikiško profilio E. Novickio spaustuvė spausdino tris periodinius žydų leidinius: hebrajų kalba „Heed Hazman“ („Laiko aidas“), jidiš kalba „Dos vort“ („Žodis“) ir „Unzer veg“ („Mūsų kelias“)²⁰.

XIX a. pabaigoje—XX a. pradžioje, nusistovėjus jidiš literatūrinės kalbos normai, paplito leidiniai šia kalba. Lietuvoje buvo leidžiami jidiš klasikų Solom Aleichemo (1859—1916), J. L. Pe-

¹⁵ Kazlauskaitė J. Vilniaus periodiniai leidiniai (1760—1918).—V., 1960. Rankraštis. (Yra VUB Bibliografijos skyriuje). Pastaruoju metu rankraščio tekstą papildė ir redagavo VUB darbuotoja I. Cerniauskienė.

¹⁶ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525—1925).—V., 1925, s. 116. Poligrafijos įmonių, spausdinusių knygas hebrajų ir jidiš kalbomis, išskyrimas iš kitų (papildomas, apmokestinimas ir t. t.) caro valdžios buvo baigtas tik po 1905 metų revoliucijos—1909 metais.

¹⁷ Merkys V. Lietuvos poligrafijos įmonės.—Kn.: Spauda ir spaustuvės. V., 1972, p. 150.

¹⁸ Ten pat, p. 227.

¹⁹ Abramavičius A. Senųjų lietuviškų knygų spaustuvės.—Senoji lietuviška knyga.—V., 1947, p. 333.

²⁰ Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie (1525—1925).—V., 1925, s. 117.

reco (1851—1919), Mendelės Moicherio-Sforimo (1836—1917)²¹ raštai. Susikūrus Lietuvos respublikai ir lenkų legionieriams okupavus Vilnių, žydų knygų leidyba šiose teritorijose buvo perskirta. Įdomu pažymėti, kad, netekus Vilniaus spaudos bazės, užsakymai įvairiems periodiniams ir pavieniams Lietuvai skirtiems leidiniams dažnai būdavo atliekami Berlyne. 1924 metais Berlyne buvo spausdinamas ir gabenamas įtakingas, gausiai iliustruotas Lietuvos savaitraštis „Di velt“ („Pasaulis“)²². 1920—1940 metais Kaune veikė J. Joselevičiaus, „Jidiše štime“ („Žydų balsas“), brolių Gurevičių, S. Neimano spaustuvės. Padaugėjo spaustuvių provincijoje: Kėdainiuose įsikūrė Movševičiaus ir Kagano, Vilkaviškyje — „Olimpijos“ (leido hebrajiškas knygas), Panevėžyje — N. Feigenzono (veikė 1880 — ne anksčiau kaip 1929 m.) spaustuvės. Vilniuje šiuo laikotarpiu veikė „Ekspres“ (1914—1940), D. Kreineso (1909—1940), B. Kleckino (1907—po 1933), P. Garberio (1900—1941), A. Rozenkranco (1862—1941) ir kitos spaustuvės.

XIX a. ir XX a. pr. knygų leidimą Lietuvoje jidiš ir hebrajų kalbomis organizavo mecenatai — leidėjai, akcinės bendrovės; pačios spaustuvės turėdavo ir leidybinę funkciją. Švietėjas M. Kacelenbogenas įmokėjo Romams XIX a. pabaigoje 5 tūkstančius rublių ir išleido viltiečio J. L. Gordono poezijos rin-

kinius. Davęs dar 3 tūkst. rublių, jis toje pačioje spaustuvėje išleido prozininko ir žymaus žydų kultūrininko P. Smolenski'o (1842—1885) raštus. Jo iniciatyva buvo atspausdinta apie 200 maldaknygių jidiš kalba²³. XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmeciuose knygas leido čia atsirandanti, čia pranykstantis leidyklos. Kaune literatūrinius almanachus, originaliąją literatūrą rengė spaudai leidykla „Licht“ („Sviesa“). Atskira rašytojų grupė trečiojo dešimtmecio pabaigoje čia įkūrė leidyklėlę „Mir alein“ („Mes patys“), kuri išleido keliolika poezijos ir prozos rinkinių. Vilniuje tuo metu konkuravo trys pajėgios leidyklos: „Noje jidiše folksšul“ („Naujoji žydų liaudies mokykla“) — vaikų literatūra ir vadovėliai, „Tomor“ („Datulės palmės“) — filosofija, religinė literatūra, (ji 1934 m. išleido K. Markso raštus jidiš kalba²⁴), ir stambiausia universali B. Kleckino leidykla. Žydų mokslo instituto darbus leido to paties instituto leidykla.

* * *

Pirmąją žinią apie Lietuvos žydų bibliotekas aptinkame B. Jachimovičiaus sudarytame 1748 metais per visuotinį gaisrą sudegusių Vilniaus namų sąrašė²⁵. Tad jau XVIII a. viduryje Vilniuje buvo atskiras pastatas („biblioteka osobliwie murowana žydowska“), skirtas knygomis hebrajų kalba. Deja, nieko daugiau apie ją ne-

²¹ Vienas pirmųjų šio autoriaus kūrinių „Di klatše“ („Kumelė“) išleistas Vilniuje 1872 metais. Yra VUB Retų spaudinių skyriuje.

²² Di velt. Iliustrirter vochnblat far der jidišer haim un familie. Kaunas—Berlynas. (Pasaulis. Iliustruotas savaitraštis, skirtas žydų buičiai ir šeimai. Jidiš k.). 1924 metais šis leidinys jau ėjo Kaune, tapdamas dienraščio „Jidiše štime“ (Žydų balsas) savaitiniu priedu. Jame pasirodė L. Pelėdos (1924 m. rugpjūčio 15, 1924 m. gegužės 29), I. Seimaus (1924 m. vasario 22) apsakymai, lietuvių folkloras jidiš kalba (1925 m. gegužės 8).

²³ Sacki J. Kultur-gešichte fun der haskala bei jidin in lite.—Lite (Lietuva), New-York, 1951, t. 1, p. 756 (Sackis J. Lietuvos žydų kultūros istorija švietimo epochoje. Jidiš k.).

²⁴ Marks K. Cu der kritik fun der politišer ekonomie.—V., 1939.

²⁵ Relacya o straszlywym upadku Stolecznego Miasta Wileńskiego. Przez Bazylego Bonifacego Jachimowicza uczyniona.—V., 1748 .p. 10. Yra VUB Retų spaudinių skyriuje.

žinome. Pagal judaizmo tradicijas kiekvienose žydo namuose turėjo būti bent lentyna religinių knygų. Daugiau tokių leidinių būdavo mokyklose bei maldos namuose: tai Senojo Testamento įvairios atskirai leistos dalys, Talmudo raštų 30 tomų, komentarų knygos, hebrajų kalbos vadovėliai. Peršasi natūraliai mintis, jog prie pirmųjų sinagogų Lietuvoje XVI a. jau turėjo būti nedidelės, tikinčiųjų poreikius patenkinančios bibliotekėlės.

Apie pirmąsias edukacinę pasaulietinę funkciją atliekančias bibliotekas žinių turime tik iš XIX a. Švietimo sąjūdžiui paplitus žydų visuomenėje, į hebrajų ir jidiš kalbas buvo verčiami Vakarų Europos literatūros klasikų veikalai, pažangių kritinės minties atstovų darbai. Vilniaus rabinų mokykloje (veikė 1843—1873) buvo slepiama socialdemokratinė spauda, mokyklos auklėtiniai aktyviai dalyvavo revoliuciniame judėjime²⁶. Šios mokyklos vietoje 1873 metais įkurtame Vilniaus žydų mokytojų institute buvo nemaža biblioteka, turėjusi, be religinės lektūros, ir verstinių į hebrajų ir jidiš kalbas knygų. Odesoje įsikūrusi „Švietimo skleidimo tarp Rusijos žydų“ draugija²⁷ XIX a. septintajame dešimtmetyje atidarė Vilniuje didąją biblioteką.

Kadangi žydai gyveno visame pasaulyje, tai knygų hebrajų ir jidiš kalbomis cirkuliacija tarp valstybių buvo intensyvi. Įvairių šalių mecenatai globo-

davo Lietuvus žydų bendruomenę, dovanodami jai vertingų knygų rinkinius²⁸. Antra vertus, neretai didelės privačios bibliotekos išsikeldavo iš Lietuvos²⁹. Įsitvirtinus švietimo idėjoms, buvo populiarios asmeninės bibliotekos, kuriomis naudodavosi pažįstami, draugai ar šiaip rekomenduojami žmonės. Vilniuje garsėjo S. J. Fino (1818—1890)³⁰, Ch. L. Markonio (1848—1909), D. Slonimskio (1840—1907), D. B. Ratnerio (1852—1917) bibliotekos. Šių žmonių pavardžių įrašus randame LTSR knygų rūmų saugykloje esančiose knygose.

Zymiausias judaistinio profilio knygų rinkėjas ir bibliofilas XIX a. Vilniuje buvo Matitijas Strašunas (1817—1885). Berlyne 1889 metais išleistame jo bibliotekos kataloge „Likutė šošanim“ („Rožių rinkinys“) išvardijami 5733 pavadinimai. Netrukus šią biblioteką papildė dovanoti S. J. Fino, L. Markonio, B. Ratnerio ir J. Behako privatūs knygų rinkiniai³¹. 1892 metais po ilgų derybų su valdžia buvo atidaryta Vilniuje M. Strašuno biblioteka. Nuo 1927 metų biblioteka gaudavo hebrajiškų ir jidiš leidinių iš Vilniaus S. Batoro universiteto³². 1930 metais biblioteka turėjo 5 inkunabulus, apie 300 XVI ir XVII a. spaudinių, žydų seimų („vaadu“ 1623—1764) Lietuvoje protokolų. Iš pradžių būdama tik senųjų hebrajiškų knygų ir rankraščių saugykla, vėliau biblioteka pasipildė

²⁶ Sub D. Aron Zundelevič.— Vilne.— New-York, 1935, s. 102.

²⁷ Draugija buvo caro „ochrankos“ akylai prižiūrima ir turėjo rusifikacijos atspalvį.

²⁸ Ant patekusių į LTSR knygų rūmus iš Kauno ištaigingai įrištų foliantų yra šie Rotšildų giminės ekslibriai: „Geschenk der edlen Freifrau Wilhelm von Rothschild aus dem nachlass ihres hochseligen Gatten“.

²⁹ Jeruzalės nacionalinės bibliotekos branuolį sudarė 1892 metais Vilniaus žydų poeto L. Gordono (1829—1892) padovanota asmeninė biblioteka. Zr. „Кадима“. Ежегодник. Петроград, 1918, с. 105.

³⁰ S. J. Finas buvo švietėjų žurnalo „Hakarmel“ („Karmelis“), 1860—1880 metaisėjusio Vilniuje, ir jo rusiško priedo redaktorius.

³¹ Heller M. Wilno jako ośrodek żydowskiego życia kulturalnego.— Wilno i ziemia Wileńska — Warszawa, 1930, t. 1, s. 269.

³² Ten pat. VUB Bibliografijos skyriuje yra M. Strašuno bibliotekos katalogas.

knygomis judaistine tematika rusų, lenkų, vokiečių, anglų, italų, arabų kalbomis. Ketvirtajame dešimtmetyje buvo įsigyta vertingų leidinių iš filosofijos, sociologijos, archeologijos, pedagogikos, istorijos, gamtos mokslų. 1941 metais suvalstybintoje M. Strašuno bibliotekoje (Vilniaus viešoji valstybinė biblioteka Nr. 4) buvo 35 tūkst. knygų³³.

Iki Didžiojo Tėvynės karo Vilniuje veikė trys didelės bibliotekos. Tai „Mevice haskalos“ (Svietimo skleidėjų), Vaikų b-ka, Žydų mokslo instituto („Jivo“) b-ka. „Mevice Haskalos“, skirtingai nuo M. Strašuno, buvo pritaikyta masiniam skaitytojui. Knygos hebrajų ir jidiš kalbomis (iš 55 tūkst. turimų šioje bibliotekoje) sudarė maždaug vieną dešimtąją fondų dalį. Likusios knygos buvo lenkų, rusų ir kitomis kalbomis³⁴. Skaitantys jidiš kalba čia galėjo gauti A. Cechovo, M. Gorkio, L. Tolstojaus, V. Sekspyro, Dantės kūrinių vertimų.

„Kinderferzorgungo“ (Vaikų aprūpinimo) draugijos biblioteka, įkurta 1909

metais, buvo viena pirmųjų Vilniaus vaikų bibliotekų. 1940 metais ji savo fonduose turėjo 23 tūkst. knygų lenkų ir jidiš kalbomis³⁵.

Žydų mokslo instituto (Jidišer vissenšaftlecher institut) biblioteka buvo įsteigta kartu su institutu 1925 metais³⁶. Ji garsėjo žydiškos periodikos kolekcija. Pagal tarptautinį susitarimą čia atėdavo hebrajų ir jidiš kalbomis privalomasis egzempliorius. 1955 metais čia buvo 40 tūkst. knygų. Periodinės spaudos archyvas siekė 8 tūkst. metinių komplektų³⁷. Vilniaus žydų mokslo institutas turėjo 17 filialų įvairiuose pasaulio kraštuose. Į šį pasaulinį žydų mokslo centrą atėdavo kasmet daugybė leidinių, dovanotų knygų kolekcijų.

Kaunas buvo antras Lietuvoje (po Vilniaus) leidinių jidiš ir hebrajų kalbomis saugojimo centras. Čia dar 1901 m. buvo įkurta A. Balošerio biblioteka, kurioje buvo ir žydiškų knygų. A. Balošerio bibliotekos fondai, kurių išlikusią dalį paveldėjo LTSR res-

³³ Dalbokas A. Iš Vilniaus miesto bibliotekų istorijos: Dipl. darbas. Vadovas L. Vladimirovas.—V., 1963, p. 68.

³⁴ Ten pat, p. 45. (1940—41 metais Vilniaus bibliotekos buvo suvalstybintos, „Mevice haskalos“ b-ka tapo Vilniaus viešąja valst. b-ka Nr. 5, Vaikų b-ka — Vilniaus viešąja valst. b-ka Nr. 8).

³⁵ Ten pat, p. 145.

³⁶ D-ras S. Žydų mokslo institutas Vilniuje.— „Apžvalga“, 1935, birželio 23. (1940 m. institutas turėjo jau 10 tūkst. periodikos komplektų).

³⁷ Žydų mokslo institutas, įkurtas 1925 m. Vilniuje, buvo centrinė Europos žydų mokslinė institucija. Skirtingai nuo 1924 metais įkurto Jeruzalės universiteto, kurio pagrindinis uždavinys buvo hebrajų kalba paremtos žydų kultūros plėtojimas, „Jivo“ turėjo tikslą puoselėti jidiš kultūrą, tyrinėti Rytų Europos žydų kultūrinį palikimą. Sis institutas leido tęstinius leidinius iš jidiš filosofijos, ruošdavo etnografines ekspedicijas Lietuvos žydų folklorui rinkti, parengė nemaža mokslo darbuotojų prie instituto esančioje aspirantūroje. „Jivo“ iki II-o pasaulio karo, kurio metu žuvo didesnė dalis jidiš kalbą vartojančių žmonių, susistemino ir aptarė savo leidiniuose svarbesnius Rytų Europos žydų kultūros klausimus. Si mokslinė įstaiga 1940 metais perėjo Lituanistikos instituto žinion, o nuo 1941 m. tapo LTSR MA padaliniu. Institutas turėjo filologijos, ekonomikos (statistikos), istorijos, pedagogikos, psichologijos, bibliografijos sekcijas. Tuo metu folkloro komisija jau buvo surinkusi apie 100 tūkstančių žydų liaudies dainų, patarlių ir priežodžių. Prie instituto buvo keli muziejai: Teatro muziejus su 20 tūkst. įvairių eksponatų ir Pedagoginis muziejus.

publikinė biblioteka³⁸, sudaryti taikantis prie įvairiakalbį Kauno skaitytojų. Iš paties A. Balošerio pateiktos ataskaitos (1938 m.) matyti, kad iš 38 090 turėtų knygų rusų k. buvo 20 750, vokiečių — 44 290, prancūzų — 3850, lenkų — 3200, lietuvių — 400, anglų — 1850 ir likusiųjų 1750 tarpe buvo ir žydų kalbomis³⁹.

Dar 1908 m. «Северо-западный телеграф», priminėdamas, kad Kaune atidaryta A. Mapu biblioteka, nurodė, kad čia galima pasirinkti knygų religijos, mokslo ir meno temomis⁴⁰.

Žydų mokslo mėgėjų draugijos bibliotekos iniciatorius ir vedėjas Ch. Elinas 1939 metų ataskaitoje rašė, kad iš 8414 knygų rusų k. jis turi 4174, žydų k. — 3859, lietuvių k. — 324 knygas⁴¹.

Daugelyje Lietuvos miestų ir miestelių veikė bibliotekėlės ir skaityklos, kuriose buvo gausu knygų jidiš ir hebrajų kalbomis. Minėtas «Северо-западный телеграф» 1908 metais pranešė, kad Siauliuose jau septynerius metus veikia biblioteka-skaitykla, kurioje „в нынешнем году приобретены книги и на еврейском языке“⁴², Kretingoje veikė didelė, vietos gyventojų tarpe po-

puliari biblioteka. Telšių žydų aukštesnioji religinė mokykla garsėjo ir pasaulietinių knygų hebrajų kalba kolekcija. Telšių kraštotyros muziejus, paveldėjęs pokario metais dalį šios bibliotekos, perdavė ją 1984 metais balandžio mėn. LTSR knygų rūmams⁴³.

*

Nepaveldėjome deramai sutvarkytų prieškarinių LTSR bibliotekų fondų. Dabar, po keturių dešimtmečių, galime pažvelgti iš arčiau į tai, kas buvo vokieškųjų grobikų sunaikinta ir kas išliko⁴⁴.

Hitlerinei kariuomenei okupavus Lietuvą, tuoj pat buvo imtasi priemonių naikinti visose bibliotekose „komunistiškas bei žydiškas knygas, atiduodant jas popieriaus fabrikui ar kitaip.“⁴⁵ 1942 sausio 24 d. kolaborantinės Svietimo valdybos įsakymu Nr. 1608 buvo nurodyta „skubiausiai iš savo įstaigų bibliotekų pašalinti: žydų autorių bet kada išleistus kūrinius (verstinius ar originalius, mokslinės ar grožinės literatūros)“⁴⁶. Su ypatinga misija jau 1941 metų liepos pabaigoje į Vilnių atvyko Hjmlerio patarėjas Gothartas. 1941 metų rugpjūčio 1 d. buvo įsakyta

³⁸ Iš pokalbio su buv. LTSR respublikinės bibliotekos direktoriumi J. Baltušiu. 1983.IV.10.

³⁹ LTSR CVAK, F. 100, ap. 1, b. 169.

⁴⁰ A. Л. По поводу открытия в Ковне еврейской библиотеки.— Северо-западный телеграф, 15 марта 1908.

⁴¹ LTSR CVAK, F 100, ap. 1, b. 169.

⁴² Северо-западный телеграф, 2 апреля 1908.

⁴³ Iš pokalbio su LTSR knygų rūmų direktoriumi A. Lukošiu, 1984, vasari 28 d.

⁴⁴ Šio straipsnio autorius kiek daugiau dėmesio skyrė knygų hebrajų ir jidiš kalbomis likimui hitlerinės okupacijos metais, atsižvelgdamas į K. Sinkevičiaus pastabą, kad: „Itin mažai nagrinėti tokių klausimai kaip... okupantų likviduotų bibliotekų, knygų dalies išsisklaidymas“.— Sinkevičius K. Tarybų Lietuvos bibliotekų istorijos Didžiojo, Tėvynės karo metais šaltinių ir tyrinėjimų klausimu.— Knygotyra, 1981, t. 9, p. 21.

⁴⁵ KMA, fondas SM, apr. 1, byla 34, I, 79.

⁴⁶ Dalbokas A. Iš Vilniaus miesto bibliotekų istorijos: Dipl. darbas. Vadovas L. Vladimirovas.— V., 1963, p. 70.

suinti filologą N. Priluckį ir rašytoją E. I. Goldšmitą. Gotharto įsakymu abu buvo įkalinti gestapo rūsiuose. Kasryt karine mašina juos veždavo į M. Strašuno biblioteką, kur jie privalėjo registruoti inkunabulus ir vertingesnes knygas hebrajų kalba. Išvykus Gothartui į Berlyną⁴⁷, N. Priluckis ir A. I. Goldšmitas gestapo rūsiuose buvo žvėriškai nužudyti⁴⁸. Po Gotharto išvykimo Vilniuje buvo įkurtas įstaigos Ainzacštab Raichsleiter Rozenberg (Einsatzschtab Reichsleiter Rozenberg). Pabaltijo filialas su atsiskaitymu centru Rygoje. Jo uždavinys buvo išgabenti į Vokietiją okupuotų tautų kultūros vertybes ir naikinti nepageidaujamus spaudinius. Lietuvos žydų bendruomenės 500 metų kultūros palikimu „užsiėmė“ specialiai iš Reicho atvykęs Frankfurtą prie Maino Rytų tautoms tirti muziejaus direktorius Polis⁴⁹ su vokiečių pagalbininkų grupe: oberincauciereriu Mileriu⁵⁰, d-ru Vulfu ir puskarininkiais Sporketu ir Gimpeliu. Įsikūrę nusiaubtose „Jivo“ patalpose, jie surinko 20 geto kalinių inteligentų ir pareiškė: „Dabar karo metas. Kultūros vertybės gali nukentėti. Todėl, norėdami jas apsaugoti, turime išsiųsti Vokietijon“⁵¹. Mirčiai pasmerktiems žmonėms buvo

įsakyta pervežti į Centrinius universiteto rūmus 40 tūkstančių knygų iš M. Strašuno bibliotekos⁵². Ten pat buvo suvežta dešimtys tūkstančių leidinių iš daugiau kaip 100 Vilniaus žydų maldyklų, privačių bibliotekų. 1942 metų vasario mėnesį Centrinuose universiteto rūmuose buvo sukrauta 100 tūkstančių knygų hebrajų ir jidiš kalbomis. Knygas rūšiavusiems kaliniams Polis pasakė, kad retesnes knygas jis išsiunčia į jo vadovaujamą muziejų. Leidiniai buvo rūšiuojami pagal šimtmečius. Atrinkta per 20 tūkstančių knygų ir 84 dėžės išsiųsta į Frankfurtą prie Maino⁵³. Likusios 80 tūkstančių buvo parduotos kaip makulatūra Naujosios Vilnios popieriiaus fabrikui po 19 markių už toną. Būdamas Frankfurte prie Maino, prof. L. Vladimirovas kalbėjosi su vietos bibliotekų darbuotojais, kurie patvirtino, kad savo fonduose jie turi tūkstančius leidinių su M. Strašuno ir kitų Lietuvos bibliotekų antspaudais⁵⁴. Taigi didžioji dalis iš LTSR išgabentų knygų šiuo metu yra VFR.

Polis ir jo parankiniai pabuvojo ir Kaune. 1942 metų vasarą jie, dėvėdami SA dalinių uniformą, naršė po A. Bałošerio, A. Mapu, Žydų mokslo mėgėjų d-jos bibliotekas⁵⁵. Iš žydų butų išvež-

⁴⁷ N. Feigelmanas nurodo 4 nežinoma kryptim išgabentus inkunabulus: Zr.: Feigelmanas N. Lietuvos inkunabulai. V., 1975, p. 450, 451, 458, 464. Yra duomenų, kad M. Strašuno bibliotekoje buvo inkunabulų, kurių pavadinimų mes nežinome. Zr.: Heller M. Wilno jako ośrodek żydca kulturalnego.—Wilno i ziemia Wileńska, V., 1930, t. I, s. 269.

⁴⁸ Suckever A. Fun Vilner geto.—M., 1946, p. 114, (Iš Vilniaus geto. Jidiš k.). Šis žmogus asmeniškai atsakingas už LTSR kultūros vertybių naikinimą į gabenimą Vokietijon. 1933 m. už hitlerininkų lėšas jis inkognito nusiunčiamas studijuoti į Jeruzalę orientalistikos mokslų. 1936 m. grįžo į Vokietiją, kur tapo A. Rozenbergo, razismo teorijos kūrėjo, patarėju. Buvo fašistinio žurnalo „Stiurmer“ bendradarbis.—Suckever A. Fun Vilner geto.—M., 1946, p. 115.

⁵⁰ Tik atvykęs į Vilnių, Mileris įsakė sunaikinti VU ligoninės biblioteką.—Ten pat, p. 116.

⁵¹ Ten pat, p. 115.

⁵² Ten pat, p. 116.

⁵³ Ten pat, p. 115. (Dabar LTSR knygų saugyklose esančių leidinių hebrajų ir jidiš kalbomis fondai yra suformuoti hitlerinės knygų selekcijos. Dauguma išlikusių knygų yra XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios. Beveik neturime XVI—XVIII a. knygų).

⁵⁴ Iš pokalbio su L. Vladimirovu, 1983.III.2.

⁵⁵ Iš pokalbio su Ch. Lemchenu, 1983.VII.2.

tos knygos buvo suverstos žaliavų bazėje Gardino g. 25 (dabar VI. Kuzmos). K. Vairas tuoj po karo rašė: „Pats ėjau į bazę ir pro langus mačiau senoje sinagogoje didžiausias knygu krūvas. Dalį jų vokiečiai atrinko ir išvežė į Vokietiją, kitas sudegino arba atidavė popieriaus fabrikui. 1942.V.28 d. iš senamiesčio bibliotekos Mapu g. 10 į žaliavų bazę vokiečiai išvežė penkis sunkvežimius knygu“⁵⁶. Toks pat likimas laukė Kauno universiteto Semitologijos katedros docento M. Šapiro knygu ir periodikos rinkinio. Specialios akcijos metu sušaudę šį įžymų mokslininką ir jo šeimą, naciai kreipėsi į universiteto bibliotekos direktorių V. Biržišką, reikalaudami sunaikinti Kauno un-to bibliotekos judaikos rinkinį. Rizikuodamas savo gyvybe, bibliotekos direktorius kartu su studentais pririnko kelis sunkvežimius kanceliariinės makulatūros ir nugabeno vietoj numatytų sunaikinti vertingų spaudinių į Petrašiūnų popieriaus fabriką⁵⁷. Atidavęs naciams pažymą; liudijančią sunaikintų spaudinių kieki, profesorius V. Biržiška išgelbėjo ne tik doc. N. Šapiro surinktą ir Semitologijos katedrai priklausiusį senųjų knygu rinkinį, bet ir beveik pilną Lietuvos žydų periodikos (1922—1941) komplektą.

1942.X.24 hitlerininkai iš Kauno

centrinės valstybinės bibliotekos pareikalavo atiduoti jiems visas tarybines knygas. Knygu pareikalavo į Kauną atvykęs Rozenbergo štabo atstovas Gerhardas Spinkleris. Jis išsivežė 964 tarybines knygas ir sunaikino 14 120 leidinių. Knygu valymą Kauno centrinėje valstybinėje bibliotekoje nuolat tikrino „vokiečių rudmarškiniai iš generalkomisariato — bar. Ropas, Sneideraitis, Svečinas ir kiti“⁵⁸. Tiesa, net fašistų iš Lietuvos gabenamos knygos ne visada pasiekdavo adresatą⁵⁹.

Vilniaus gete (Strašuno g. 6) buvusi „Mefice haskala“ biblioteka vokiečių buvo išdraskyta jau pirmomis karo dienomis. Nuo 1941 metų rugsėjo 10 d. biblioteka pradėjo veikti nelegaliai⁶⁰. Jos fondus papildė iš Varšuvos su pabėgėlių būriu 1939 metais į Vilnių atvykęs žymus bibliografas Hermanas Krukas. Knyga tapo paguoda pasmerktiesiems. Žmonės skaitė kone karštligiškai slėptuvėse, požemiuose prie žibalinų lempų. 1941 m. spalio 2 d. iš „Mefice haskala“ bibliotekos buvo išduota 390 knygu. Spalio 5 d.—421 knyga. Iki 1942 metų lapkričio mėnesio buvo išduota daugiau kaip 100 tūkstančių knygu⁶¹. Tai buvo vienintelė okupacijos metu geto teritorijoje veikusi biblioteka. Prie jos dirbo įslaptinta skaitykla, kurią tvarkė žinomas Vilniaus

⁵⁶ Vairas K. LTSR Centrinė valstybinė biblioteka vokiečių okupacijos metais.— „Tarybų Lietuva“, 1945, rugsėjo 6 d.

⁵⁷ Mošinskis A. Tylaus kabinetinio mokslininko ryžtas.— „Draugas“, 1984, liepos 21.

⁵⁸ Vairas K. LTSR Centrinė valstybinė biblioteka vokiečių okupacijos metais.— „Tarybų Lietuva“, 1945, rugsėjo 6 d.

⁵⁹ 1942 m. pradžioje Sportetas gavo iš Pólio nurodymą nugabenti į Vilniaus geležinkelio stotį šešias retomis knygomis ir pergamentais pakrautas dėžes ir išsiųsti jas į Frankfurtą. Šis buvęs odos pirklys išvertė knygas ir kitas vertingas senienas ant grindinio ir prikimšęs dėžes kiaušienos nusiuntė namo. 500 rečiausių Venecijos ir Amsterdamo rankų darbo odos viršelių jis atidavė fabrikui auliniams batams gaminti. Zr.: Suckever A. Fun Vilner geto.— M., 1946, p. 117.

⁶⁰ Po pusmečio biblioteka buvo patikrinta geto policijos, ir ant daugelio knygu buvo uždėtas antspaudas „Geto policijos patikrinta“.

⁶¹ Suckever A. Fun Vilner geto.— M., 1946, p. 111.

bibliografas ir literatas Ch. Lunskis⁶². Jo prieškarinės bibliotekos ekslibrių randame ant Knygų rūmų saugyklose esančių knygų. „Mefice haskala“ bibliotekos pastate veikė ir knygynėlis, kuriame buvo keičiamos ar perduodamos į getą slapta įneštos knygos iš nusiaubtų žydų ir nežydų bibliotekų, muziejų, privačių rinkinių. Tame pačiame pastate buvo renkamas visas išsklaidytas Lietuvos žydų archyvas. Didelės vertės, bendruomenės istoriją liudijantys dokumentai buvo tvarkingai surūšiuoti, sudėti į skarda apkaltais dėžes ir užkasti geto teritorijoje. Yra žinoma, kad nelegali statistikos grupė prižiūrėjo kultūros įstaigų darbą gete, leido mašinėle spausdintus specialius biuletenius ir apie bibliotekos fondų darbą⁶³.

Leidiniai hebrajų ir jidiš kalbomis, kaip ir kiti fašistų manymu naikintini ar išvežtini leidiniai, būdavo išimami iš visų Lietuvos bibliotekų. MAB buvo verčiamas atrinkinėti vertingiausias hebrajiškas knygas buvus LTSR MA Žydų mokslo instituto direktorius Z. Kalmanovičius⁶⁴. Tuose pat rūmuose MA CB direktorius, poetas P. Vaičiūnas buvo įrengęs atskirą slaptą patalpą, kurioje nuo revizijos slėpė naikinimui skirtus leidinius⁶⁵. Vilniaus universiteto mokslinėje bibliotekoje (Universiteto 3) vokiečiai po patikrinimo net išlaužė grindis, ieškodami paslėptų knygų.

Kauno valstybinės centrinės bibliotekos direktoriui J. Rimantui su sąmoningu bibliotekininkų kolektyvu pavyko išsaugoti pasmerktas ugniai knygas — visą tarybinę literatūrą ir žydų autorius⁶⁶. Periodikos leidinių okupantai nevezė iš Lietuvos, o degino vietoje. Labiausiai baudavo už tarybinių metų (1940—1941) spaudos komplektų slėpimą, tarp kurių buvo ir leidinių jidiš kalba. Ir „jeigu šiandien mes turime 1940—41 metų spaudos komplektų, tai tik dėka tų bibliotekininkų, kurie okupacijos metais, rizikuodami gyvybe, slėpė ir saugojo juos nuo sunaikinimo“⁶⁷. Vilniaus viešosios bibliotekos Nr. 3 vedėjas, keliautojas ir antropologas A. Poška, papirkdamas SS sargybinius bei kitokiais būdais gavęs vertingų knygų, pergamentinių rankraščių, išlaikė juos iki išvadavimo. Bibliotekininkas T. Adomonis bandė raštu atkreipti kolaborantinės Svetimio vadybos Pradžios mokslo departamento dėmesį į apverktiną knygų žydų kalbomis padėį. „Vilniaus m. vaikų biblioteka, Pylimo g. 21, turėjo apie 30 tūkst. knygų... Lentynas iš jos išvežė vokiečių knygynas, o knygos guli krūvose arba pašaliniai yra nešiojamos. Taip pat apie 60 tūkst. gerų knygų turėjo Vilniaus valstybinė biblioteka Nr. 5 („Mefice haskala“, E. Z.). Si biblioteka dabar yra geto ribose“⁶⁸. Veltui bandė įrodyti kaunietis A. Balošeris savo bib-

⁶² Ten pat. (Ch. Lunskis gestapo rūsiuose nukankintas 1943 rugsėjo mėn. Salia jo asmeninės bibliotekos ekslibrių yra antspaudas „Geto policijos patikrinta“. Matyt, daugelį knygų iš savo namų jis slaptai sunėšė į geto teritorijoje esančią „Mefice haskala“ biblioteką. Bibliotekoje buvusio archyvo likimas straipsnio autoriui nežinomas).

⁶³ Ten pat, p. 111.

⁶⁴ Iš pokalbio su VUB skyriaus vedėju N. Feigelmanu. 1984 m. sausio 24 d. N. Feigelmanui apie tai pokario metais papasakojo buvusi II-jo Pasaulinio karo metais MAB darbuotoja J. Gutauskienė. Z. Kalmanovičius 1943 m. sušaudytas.

⁶⁵ Iš pokalbio su MAB direktoriaus pav. A. Ivaškevičiumi. 1984 m. sausio 24 d. Didžiausia paslėptų knygų dalis buvo 1940—1941 m. tarybiniai leidiniai.

⁶⁶ Zirgulis A. Skulptorius ir jo antrininkas.—Nemunas, 1976, Nr 11, p. 43.

⁶⁷ Sinkevičius K. Tarybų Lietuvos bibliotekos 1940—1941 metais.—„Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, 1961, t. I, p. 16.

⁶⁸ Dalbokas A. Iš Vilniaus miestų bibliotekų istorijos: Dipl. darbas. Vadovas L. Vladimirovas, 1963, p. 43.

liotekos vertę, siuntinédamas raštus tai pačiai Sveitimo valdybai⁶⁹. Šią biblioteką apgynė bibliologas J. Rimantas, pateikęs hitlerininkams nepatvirtintą 1941 m. balandžio mėnesį LTSR nacionalizuotinų b-kų projektą ir įrodęs, kad A. Balošerio biblioteka buvusi „tariamai nacionalizuota dar tarybiniais metais“.⁷⁰

Išikūrus Žydų mokslinio instituto palatpalse Polio grobstytojų būriui, geto kaliniai, pasipriešinimo judėjimo dalyviai, organizavo slėptuves. Po institutu buvo įrengtas cementinis rūsys, kuriame sudėta 5 tūkst. labai retų knygų iš „Jivo“ ir privačių bibliotekų. Deja, ši slėptuvė, karo gaisrams palietus miestą, sudegė. Kai Tarybinė Armija apsupo Vilnių, SS baudėjai aptiko didelę slėptuvę po „Mefice haskala“ biblioteka. Kariuomenei išlaisvinus miestą, ties tuo pastatu teberuseno knygų laužai. Šalia esančiame rūsyje išliko 2 tūkst. knygų iš M. Strašuno bibliotekos, kurių didžioji dalis dabar yra Knygų rūmų saugykloje. Šiaulių gatvės namo Nr. 6 slėptuvėje pavyko išgelbėti klasikų Solom-Aleichemo, Ch. N. Bialiko, M. Gorkio, D. Bergelsono rankraščius, kelis šimtus senesnių leidinių⁷¹. Nežinia koks likimas išliko įvairių tautų kultūros vertybių ir daugelio tūkstančių knygų slėptuvę Vokiečių g. 29 (dabar Muziejaus g.). Pats pastatas karo metais sugriautas. Skirtas sunaikinimui knygas didvyriškai karo metais gelbėjo U. Alkenickis,

M. Abramovičius, K. Boruta, D. Fainšteinas, S. Kačerginskis, J. Rimantas, A. Suckeveris, O. Simaitė ir kiti. Jų dėka turime aptariamų šiame straipsnyje Lietuvos bibliotekų fondų didžiąją dalį.

Buvęs LTSR knygų rūmų direktorius A. Ulpis (1904—1981), subūręs atsidačius kultūrai darbuotojus, nepaisydamas darbo valandų, sudėtingomis pokario sąlygomis tvarkė be priežiūros likusias knygas⁷². Į Knygų rūmus knygos hebrajų ir jidiš kalbomis pateko įvairiais keliais⁷³. 1975 metais prof. L. Vladimirovas iš VUB bibliotekos fondų perdavė apie 10 tūkst. knygų. (Tai Vilniaus viešosios b-kos (1865—1915) ir S. Batoro un-to judaikos rinkiniai). Kelis tūkstančius knygų Knygų rūmai paveldėjo iš Vilniuje pokario metais veikusio Valstybinio žydų muziejaus. Šiuo metu Knygų rūmuose yra 20 705 leidiniai, atspausdinti hebrajų ir jidiš kalbomis Lietuvoje. Tai daugiausia XIX ir XX šimtmečių knygos. Kitos 17 111 knygų — tai lituanika. Pagal Knygų rūmuose nusistovėjusią tvarką kiekvienas periodinis leidinio numeris inventorizuojamas atskirai ir tokių leidinių yra 21 420. Iš 150 turimų pavadinimų laikraščių ir žurnalų — 50 leista Lietuvoje. Yra beveik pilnas Lietuvos žydų rašytojų kūrinių kompleksas: pradėdant 1852 metais išleistu pirmuoju istoriniu A. Mapu romanu ir baigiant modernistinio literatūros sambūrio „Jung Vilne“ („Jaunasis Vilnius“), veikusio 1930—1941 metais, knygelė-

⁶⁹ A. Balošeris, atvykus Poliui ir jo parankiniams į Kauną, buvo šaukiamas į komendantūrą ir ten, padėjęs užtaisytą pistoletą ant stalo (užuominą į galimą susidorojimą), bauginamas ir kvociamas, kur suslėpęs vertingesnes knygas iš savo bibliotekos. Iš pokalbio su Ch. Lemchenu, 1983.VII.2.

⁷⁰ Vilnonytė A. Biblioteka man buvo viskas.— „Bibliotekų darbas“, 1983, Nr. 3, p. 25.

⁷¹ Suckever A. Fun Vilner geto.— M., 1946, p. 251.

⁷² Apie nuosirdžias A. Ulpio pastangas kaupti Knygų rūmų fondus, gelbėti beglobes knygas (jų tarpe ir hebrajų bei jidiš kalbomis) liudija jo buvę bendradarbiai E. Urniežiuite, E. Račkovska, G. Juodpalytė ir daugelis kitų.

⁷³ Duomenys iš didžiausių LTSR bibliotekų ir saugyklų; rinkti 1983 m. spalio—lapkričio mėnesiais.

mis. Tad LTSR knygų rūmai yra sukaupę vieną stambiausių Rytų Europoje knygų ir periodinių leidinių hebrajų ir jidiš kalbomis fondą⁷⁴.

LTSR respublikinėje bibliotekoje yra apie 5 tūkst. knygų žydų kalbomis. Lietuanistikos skyrius nuosekliai komplektuoja Lietuvos žydų literatūrą leidinius. Yra ir Kaune (1918—1941) leistų literatūrinių almanachų: „Mir aleim“ („Mes patys“, 1930), „Brikn“ („Tiltai“, 1937), „Bleter“ („Lapai“, 1938, 1939, 1940), „Ringen“ („Ziedai“, 1940). Yra čia ir 1940 metais virtusio LKJS CK žurnalu (ėjo nuo 1938 m.) periodinio leidinio „Straln“ („Spinduliai“) komplektas. Remdamiesi šia medžiaga, literatūros istorikai galės tyrinėti Lietuvos žydų literatūros palikimą. Čia saugomi lietuvių liaudies dainų vertimai į jidiš kalbą, tyrinėjimai hebrajų kalba. Lietuvių literatūros vertimai yra išsklaidyti po visą Lietuvos žydų spaudą. Laikas šiuos vertimus suregistruoti.

Kauno politechnikos instituto biblioteka iš Kauno universiteto paveldėjo Lietuvos žydų spaudos (1922—1941) pilną rinkinį. Be periodinių leidinių, čia buvo beveik visas minėto laikotarpio vienkartinį leidinių komplektas. 1964 metais šie fondai dalimis buvo perduoti Partijos istorijos instituto prie LKP CK bei VUB bibliotekoms. Šiuo metu KPI biblioteka turi 31 periodinių

leidinių komplektą jidiš kalba ir 45—hebrajų kalba, šia kalba I. Kisino sudarytą „Lietuvių literatūros antologiją“ (1931)⁷⁵, U. Kacnelenborgo redaguotą almanachą „Lite“ (Lietuva)⁷⁶. Čia yra ir pilnas pirmojo žydų laikraščio lietuvių kalba „Mūsų garsas“ (1924—1925) komplektas.

Vilniaus universiteto biblioteka turi Kauneėjusių 40 periodinių leidinių komplektų. Tai daugiausia leidiniai jidiš kalba. Partijos istorijos instituto prie LKP CK b-koje yra apie 130 pavadinimų leidinių žydų kalbomis. Tai revoliucinė ir pogrindinė komunistinė spauda ir kai kurie vienkartiniai leidiniai. Visi leidiniai—jidiš kalba. Apie 100 įvairių (periodinių ir pavienių) darbininkų judėjimą Lietuvoje atspindinčių leidinių turi LTSR revoliucijos muziejus, 400 leidinių yra įsigijusi Kauno J. Paleckio viešoji biblioteka. Kauno istorijos muziejuje saugomas vertingas J. Bukstorfo „Hebrajų ir haldėjų kalbų leksikonas“ (1698).

Tokios apimtys yra mūsų fondai hebrajų ir jidiš kalbomis. Tai didelės ir senos Lietuvoje egzistavusios kultūros palikimas. Jeigu minėtų fondų tyrimu sudomintume keletą kvalifikuotų, kalbas mokančių specialistų, atverstume dar ne vieną turtingos mūsų krašto praeities puslapį.

VVU Filologijos fakultetas
Lietuvių literatūros katedra

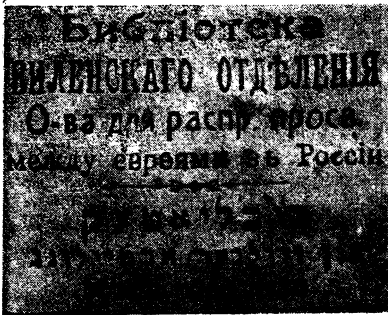
Iteikta
1984 m. sausio mėn.

⁷⁴ Daugelio leidinių LTSR knygų rūmai turi tik po vieną egzempliorių. Štai vieno standartinio įgaliojimo, dabar jau tapusio istorijos dalimi, tekstas: „LTSR Knygų rūmai. Įgaliojimas Nr. 76, 1947 m. sausio 25 d. LTSR KR-ai įgalioja Aksomaitį Vincą perimti iš atitinkamų įstaigų Panevėžyje ir apskrityje išimtas iš apyvartos knygas ir knygas, esančias be priežiūros. Partines ir tarybines organizacijas prašome tame darbe jam suteikti pagalbą. Direktorius A. Ulpis“.

⁷⁵ Šios antologijos archyvas saugomas I. Kisino fonde MAB Rankraščių skyriuje.
⁷⁶ Almanacho „Lite“ („Lietuva“) išėjo keturi leidimai: 1914, 1918, 1922 (2 kr.). Juose yra L. Pelėdos, Zemaitės, Vaižganto, B. Sruogos kūrinių vertimų į jidiš kalbą, straipsnių apie lietuvių folklorą ir literatūrą.

KAI KURIŲ LIETUVOS ŽYDŲ BIBLIOTEKŲ
IR LEIDYKLŲ ZENKLAI

I. IKI 1918 METŲ

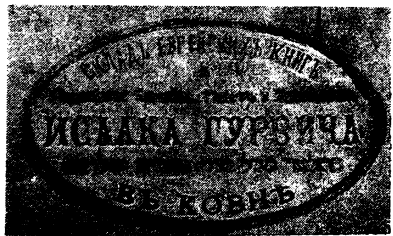
1. Svetimo skleidimo Rusijos žydų tarpe draugijos Vilniaus skyriaus b-kos antspaudas.

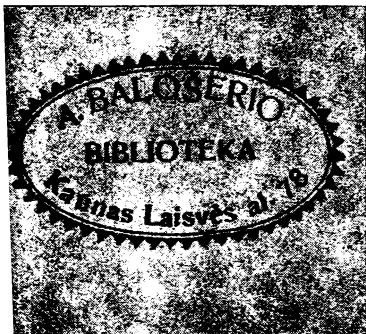
3. Vilniaus Talmud-Toros religinės mokyklos antspaudas.

2. Matilijos Strašuno b-kos antspaudas.

4. Isako Gurvičiaus knygų parduotuvės ir b-kos Kaune antspaudas.

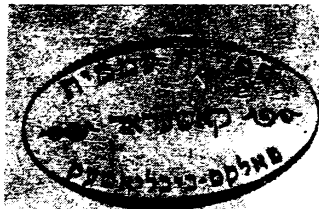
I. A. Balošerio b-kos antspaudas.

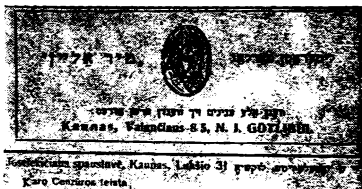
Kauno kultūros lygos ir Žydų mokslo tojų d-jos dubliuotas antspaudas.

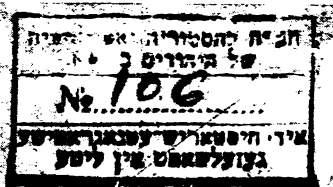
Kretingos žydų b-kos antspaudas.

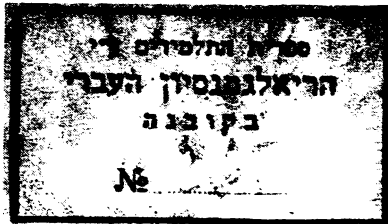
4. Kaišiadorių liaudies b-kos antspaudas.

5. Literatų sambūrio „Mir alein“ (Mes p tys) leidyklos ženklas.

6. Žydų istorijos-etnografijos draugijos Li tuvoje antspaudas.

7. Kauno gimnazijos dėstomąja hebrajų kalba b-kos antspaudas

1. Vilniaus žydų literatų ir žurnalistų profesinės sąjungos ženklas.

2. Sios sąjungos leidyklos simbolis.

3. Leidyklos „Tomor“ ženklas.

4. Vilniaus žydų mokslinio instituto („Jivo“) leidyklos ženklas.

5. Leidyklos „Naujoji žydų liaudies mokykla“ ženklas.

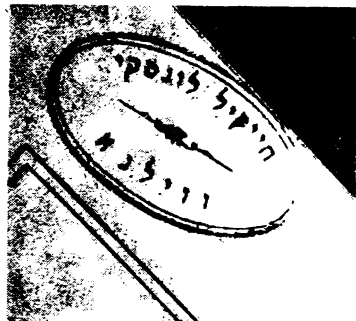
6. Boriso Kleckino Vilniaus leidyklos ženklas.

7. „Mefice Haskala“ („Svietimo skleidėjų“) kos antspaudas.

8. Vilniaus žydų švietimo komiteto vaikų kos antspaudas.

9. Privačios Chaikelio Lunsio b-kos antspaudas.

10. Lietuvos TSR žydų valstybinio muziejaus b-kos antspaudas.

СОБРАНИЯ КНИГ НА ДРЕВНЕЕВРЕЙСКОМ И ИДИШ ЯЗЫКАХ В ЛИТВЕ

ЭМАНУЭЛИС ЗИНГЕРИС

Резюме

Автор разбирает вопрос хранения еврейских книг в библиотеках Литовской ССР. Он ставит проблему критерия редкой еврейской книги, касается роли этих книг в развитии литовско-еврейских культурных отношений.

С целью помочь библиотечным работникам классифицировать имеющиеся собрания, статье перечислены еврейские типографии, библиотеки, наиболее значительные издания. Оговаривается о вывозе старопечатных книг в Германию во время немецко-фашистской оккупации, несмотря на героическую борьбу интеллигенции вильнюсского гетто, стремившейся сохранить еврейское культурное наследие будущего. В этой борьбе с ними были олигархи интеллигенты других националь-

ностей. Так, во время одной только акции фашистских властей в 1942 г. 20 000 еврейских старопечатных изданий было вывезено во Франкфурт-на-Майне и 80 000 уничтожено на бумажной фабрике в Науейи Вильня. Большинство вывезенных книг, помещенных печатями еврейских библиотек и частных собраний Литвы, до сих пор хранятся в разных книгохранилищах Франкфурта-на-Майне, ФРГ.

Статью заключает краткий обзор сохранившихся собраний еврейских книг в различных библиотеках и книгохранилищах Литвы, являющихся одним из самых больших фондов по иудаистике во всей Восточной Европе. Работа посвящена Антанасу Ульяусу (1904—1981), бывшему директору книжной палаты

ЛитССР, много сделавшему для того, чтобы собрать и сохранить книжные редкости после второй мировой войны. При его содействии восстановлены фонды литовской иудаистики (60 тысяч инвентарных единиц) — книг и газет, когда-либо выходивших в Литве на языках древнееврейском и идиш, а также местных еврейских авторов, изданных за

пределами Литвы. Это собрание представляет собою не только культурное наследие в большинстве своем уничтоженного во время гитлеровской оккупации литовского еврейства, но и является ценнейшим материалом для исследователей, желающих углубиться в историю многонациональной культуры Литвы.

COLLECTIONS OF HEBREW AND YIDDISH BOOKS IN LITHUANIA

EMANUELIS ZINGERIS

Summary

The matter of author's concern are the Jewish book stocks in the book depositories of the Lithuanian libraries. What is the criterion of rare Jewish books in Lithuania, what is the role of these books in the relations of the Jewish-Lithuanian cultures?

To help the librarians to classify Jewish books, the main Jewish writers and literary trends, historically significant works are named. The author is presenting some rare historical data about the famous Jewish printing houses and libraries. He also deals with the question of Jewish rarities transported to Germany during the II-nd World War. Despite the heroic struggle of intellectuals in Vilnius ghetto to preserve the Jewish cultural inheritance, the Baltic branch of Einsatzstab of Reichsleiter Rosenberg managed to annihilate a great part of these rarities. Just during one „action“ in 1942, the Germans have transported about 20 000 books to Frankfurt a.M and annihilated 80 000 in the paper-mills in

Vilnius. The greater part of these books bearing the stamps of Lithuanian Jewish libraries still are in various book depositories of Frankfurt a.M. Some non-Jewish intellectuals took an active part in saving the Jewish books from destruction. The brief survey of the Jewish book-stocks in various depositories in Lithuania concludes the article.

The author dedicates his work to Antanas Ulpis (1904—1981), the passed director of the Book Chamber of the Lithuanian SSR, who did much to collect and preserve Jewish books in the years after the II-nd World War. A. Ulpis helped to restore the Jewish and Hebrew book-depositories in Lithuania, published during the XIX and the I-st half of the XX century.

The cultural inheritance of the Lithuanian Jews is an invaluable material for scholars studying the multinational culture of Lithuania.